

ZSENGELLÉR JÓZSEF

Neolatin héber átiratok?

A 17. századi héber köszöntőversek költészeti háttere
és Szenci Molnár Albert héber nyelvtudása

Szenci Molnár Albert és a héber nyelv

Szenci Molnár Albert munkásságának egy jelentős és talán a nagyközönség által is legismertebb része az Ószövetség fordításával foglalkozik. A hanaui és az oppenheimeri bibliakiadások a magyar fordítás jobbítását tűzték ki célul, illetve méltán híres zsoltárfordításai a héber költemények gyülekezeti énekléshez igazítását. Mindkét munkához az alapot a héber szöveg ismerete kellene hogy jelentse, de akár a Hanaui Biblia előszavát, akár a zsoltárfordítás kiadásához írt előjáró beszédet nézzük, a héber szöveg mint a javítás, illetve fordítás kiindulási pontja egyikben sem jelenik meg.¹ Szóba kerülnek viszont a latin, illetve francia előzmények.² Már az 1604-es *Dictionarium* ajánló írásai között Johann Piscator utal rá, hogy Szenci Ambrosius Lobwasser nyomán, aki 1573-ban adta ki *Psalter des Königlichen Propheten Davids* zsoltárfordítását, készített el néhány példát magyar zsoltáraiból.³ A *Psalterium* dedicatiójában Szenci maga írja, hogy „Lobwasser Ambros Doctornak zsoltároskönyve [...] vezető zsinórját követtem ez fordításban” (a párhuzamos latin nyelvű dedikációban: „cujus filum in paraphrasi sum secutus”).⁴ Az előjáró beszédben is csak annyit ír, hogy „Mostan azért ezt a zsoltárkönyvet [...] magyarol [sic!] fordítottam”, de nem írja, mindezt milyen nyelvből.⁵ Később is csak a hosszú magyar igéknek az apró francia igék szerinti dallamra igazításának nehézségét hozza fel.⁶ Az egyes zsoltárokat a héber szöveggel összevetve látható, hogy Szenci nem ahhoz igazítja saját szövegét. Szabadon eltér attól, akár kihagy, akár hozzászól.⁷ Császár Ernő azt is kimutatta, hogy több helyen Sztárai Mihály és a Vizsolyi Biblia megoldásait

¹ DEBRECENI EMBER Pál (Friedrich Adolph LAMPE neve alatt), *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, Jacobum van Poolsum, 1728, 709. Eszerint Dávid zsoltárait ő fordította (*translatis*) magyar nyelvre Goudimel dallamai alapján.

² Uo., 737. Andreas Spethe latin zsoltárfordítását említi közvetlen Szenci magyar fordítása előtt, bár direkt nem mondja ki, hogy ez alapján készült volna a fordítás.

³ JOHANN PISCATOR, *Epigramma*: „Nuper enim clarum specimen tu sponte dedisti, / Lobwasseri oden dum canis Ungaricè.” Lásd SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latinoungaricum* [...] Item vice versa *Dictionarium Ungaricolatinum* [...], Nürnberg, Hutter, 1604 (RMNy 919), **6v.

⁴ SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Psalterium Ungaricum*, kiad. BÓLYA József, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinata, 2003, 17. Szenci az 1594-es lipcsei kiadást említi.

⁵ Uo., 24.

⁶ Uo., 26.

⁷ A 90. zsoltár elemzésében láttattam ezt: ZSENGELLÉR József, *Ismeretlen ismerős: A 90. zsoltár nem szokványos elemzése* = ZS. J., *Az emberáldozattól az istennév kimondhatatlanságáig: Vallástörténet és teológia az Ószövetségben*, Budapest, L'Harmattan–KRE, 2021, 151–173.

is felhasználta.⁸ Következésképpen, a héber felől nézve, fordítása a német és francia fordítás alapján, a meglévő magyar fordítások figyelembevételével készült *parafrázis*, ami nem értékítélet, és semmit nem von le korszakokon átívelő költői remekéből.⁹ Önmagában héber tudásáról sem árul el semmit. Latin nyelvű magyar nyelvtanának az előszavában viszont hivatkozik arra, hogy a héber nyelvtanok módszertanát felhasználta munkája során.¹⁰ A fonológiában, a szófajok felosztásánál, a névszó- és igeragozás egyes elemeiben, illetve bizonyos nyelvtani terminológiák megfogalmazásához valóban láthatóan alapoz a héber nyelv sajátosságaira.¹¹ E viszonylag elmélyült nyelvismeretet igénylő alkalmazással kapcsolatban két dologra mutattak rá nyelvtanának elemzői. Egyrészt, hogy az európai nyelvek Szenci korára már elkészült nyelvtanainak írói javarészt használják a héberrel történő nyelvi összevetéseket, így Szenci gyakorlata a kor nyelvtanírói szokásához igazodik, a magyar nyelvi sajátosságokhoz applikálva azokat. Másrészt egy-egy alkalommal magyarázata helytelen, ami héber tudásának alaposságával kapcsolatban kérdőjeleket vet fel.¹² Sőt még az sem bővíti ezirányú adatainkat, hogy latin szótárának 1621-es kiadásában függelékként megjelentetett oktatásügyi gyűjtemény, a *Syllecta scholastica*¹³ a héber oktatással kapcsolatos, részletes anyagokat is tartalmaz, mivel ez mások meglévő műveinek anyagából készült kompiláció.¹⁴

⁸ Részletes elemzést ad a fordítás születéséről és filológiai alapon annak nyelvi forrásairól Császár Ernő, *Szenci Molnár Albert zsoldtárai*, 1–3., Irodalomtörténeti Közlemények, 1914/2–4, 157–170, 279–299, 403–417.

⁹ Vö. Győri János, *A szerkesztő utószava* = Szenci Molnár Albert, *Psalterium Ungaricum: Szent Dávid Királynak És Prófétaának Százötven Zsoldtárai*, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 388–389: „végső fokon a bibliai zsoldtárok átköltésének fordítását anyanyelvén újraköltve”.

¹⁰ Szenci Molnár Albert, *Novae grammaticae Ungaricae [...] libri duo*, Hanau, Villerianus, 1610 (RMNy 995), 22. Aktuálisan azt a héber nyelvtanokban található gyakorlatot nevesíti, ahol az igeragozás sorrendje az egyes szám harmadik személytől indul.

¹¹ Dán Róbert, *Szenci Molnár Albert és Conrad Viator* = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz, szerk. Csanda Sándor, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1978, 293–287, kül. 285–286; Telegdi Zsigmond, *A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika*, MTA Hebraisztikai Kutatócsoport Értesítő, 1990, 3–16, kül. 13–15; Vladár Zsuzsa, *Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai* = *Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert Szótára*, szerk. Szabó András, Budapest, MTA Könyvtára – Osiris, 2007, 206–226, kül. 213–217; Zsengellér József, *The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism* = *Protestantism, Knowledge and the World of Science*, ed. Kurucz György, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2017, 63–76, kül. 67–68.

¹² Hegedűs József, *Megjegyzések Szenci Molnár Albert nyelvészeti munkásságához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1958/1, 45–53; Dán, 286; Vladár, 213–214, 216–217; C. Vladár Zsuzsanna, *A korai nyelvtanok és a héber grammatikai hagyomány felhasználása* = C. V. Zs., *Korai magyar grammatikák*, Budapest, Tinta, 2016, 68–82, kül. 76.

¹³ Szenci Molnár Albert, *Syllecta scholastica clarorum virorum*, Heidelberg, Geyder, 1621 (RMNy 1239 [4]).

¹⁴ A második anyagaként Wilhelm Zepper, *De scholis vernaculis seu vulgaribus* című könyvének 9. fejezetét citálja. Ennek 18. oldalán Zepper a *classica schola* tanítandó tárgyai között említi a kezdő hébert (*hebraicae linguae rudimentis*), az akadémiákon (*schola Academica*) viszont már a teljes héber nyelvoktatás része a curriculumnak. A kötet végére került *Institutio iuventutis in paedagogiis illustribus inferioris palatinatus* című, Heidelbergben 1621-ben megjelent szöveg a XXII. fejezetében (31–32. o.) a héber nyelvi bevezetés

Szenci héber ismereteinek eddig egyetlen részletesebb vizsgálatát Dán Róbert végezte el a Conrad Vietornál töltött marburgi tartózkodás elemzése apropóján, ám ez javarészt kimerül néhány hebraista kapcsolatának feltárásával.¹⁵ Tanulmányainak állomásait csak felsorolja, pedig tanulmányai, tanárai, diáktársai, levelezőpartnerei alapján talán tehetnének megállapításokat Szenci Molnár héber felkészültségéről. Tekintsük át ezeket az adatokat.

1) 1586 végétől 1588 nyaráig (három féléven át) Göncön végezte a tanulmányait Pelei János tanítványaként, aki egy-két évvel korábban még wittenbergi peregrinus volt.¹⁶ Wittenbergben 1571–1593 között Valentin Schindler volt a héber nyelv és az Ószövetség professzora,¹⁷ így Pelei a kezei alatt pallérozódott. És bár a gönci iskolában Károlyi Gáspár lelkészségének idejétől nemcsak elemi ismereteket tanítottak, hanem görögöt, filozófiát és logikát is, de hébert feltehetően Pelei sem oktatott.

2) Debreceni Csorba István rektorsága alatt Debrecenben egy szemesztert tanult 1588 nyaratól 1589 januárjáig.¹⁸ Csorba szintén Valentin Schindler tanítványa volt Wittenbergben 1584 és 1586 között, majd egy éves heidelbergi tartózkodás után tért haza Debrecenbe.¹⁹ Heidelbergben az újonnan kinevezett, zsidó származású Jacob Christmann taníthatta. Szenci ugyan a felsőbb osztályba lépett, de mivel csak egy szemesztert töltött itt, ha volt is, komolyabb, rendszerezett héber nyelvoktatásban nem tudott részt venni, legfeljebb belekóstolni abba.

3) 1591. november 12-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ahol feltehetően csak 1592. május 9-ig tartózkodott, majd támogatás híján továbbutazott. Nem lett a coetus tagja sem. Viszont még éppen itt érte Valentin Schindlert, akinek az óráit hallgathatta, de az itt töltött egy szemeszter alatt nem tanulhatott meg héberül.

4) 1593. május 7-én beiratkozott a strassburgi akadémiai gimnáziumba,²⁰ ahol a második és első osztályban a retorika, matematika és dialektika mellett csak görö-

(*Institutio in lingua Hebraea*) kurzus számára – amelyet alapvetően választható tárgynak javasol – a folyamatos olvasást, a betűk szép írását, a főnévragozást és a múlt idejű igeragozást írja elő. Mindehhez tankönyvként Waser *Praecepta elementaris* című könyvét ajánlja, nyelvgyakorló olvasmányként pedig a Zsoltárok könyvét.

¹⁵ DÁN, 283–287.

¹⁶ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, ELTE Levéltár, 2011, 295 (nr. 3583): Wittenberg, 1583. 05. 09.; SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 212.

¹⁷ Gianfranco MILETTO, Giuseppe VELTRI, *Die Hebraistik in Wittenberg (1502–1813): von der 'Lingua Sacra' zur Semitistik = Gottes Sprache in der philologischen Werkstatt: Hebraistik vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, hg. Giuseppe VELTRI, Leiden, Brill, 2004, 75–96. Schindler három tankönyvet is írt a héber nyelv elsajátításához. A diákoknak írt héber nyelvtana: Valentin SCHINDLER, *דקדוק לשון הקודש Institutionum Hebraicarum libri V.*, 2. kiad., Wittenberg, Johann Crato, 1581.

¹⁸ SZABÓ, *Coetus*, 121.

¹⁹ SZÖGI, 122 (nr. 702): Heidelberg 1586. 09. 23; 295 (nr. 3593): Wittenberg 1584. 06. 28; 1584. 07. 04; 1586. 08. 10.; BÖLCSKEI Gusztáv, *A kezdetektől a Várad iskolá beolvasásáig = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 9–42, kül. 28–29.

²⁰ SZÖGI, 226 (nr. 2301) 1593. 05. 07.

göt tanultak.²¹ 1595. május 21-én elnyerte baccalaureátusi fokozatát,²² majd folytatta tanulmányait a magiszteri címért. A tanrend szerint ebben az utolsó évben már tanult hébert is.²³ 1594–1615 között Tobias Speccer tanította a hébert Strassburgban.²⁴ Oktatásáról 1607 őszi szemeszteréből fennmaradt feljegyzés szerint: „Mag. Tobias Speccerus, absoluto tractatu de verbis imperfectis apud Hebraeos: incipiet enarrare doctrinam de Nomine: addita praxi et usu ex Psalmis Davidicis: Hora XII.” (Magister Tobias Speccerus, miután befejezte a héber gyenge igealakjairól szóló értekezést, elkezd a főnévvel kapcsolatos elvek kifejtését. Ezen kívül a gyakorlatot és a használatot Dávid zsoltáraiból [mutatja be]. 12 óraker.)²⁵ Speccer a wittenbergi Schindler héber tankönyvéből tanított, és a Zsoltárokon kívül Jónás könyvét olvastatta még.²⁶ A strassburgi gimnázium 1545-ös statútumából többet is megtudunk a hallgatókkal szemben támasztott nyelvi követelményekről:

Die sollen [...] versehen das täglich im alten und neuen Testament werde treulich gelesen, und furnemlich dise biecher, Genesis, Exodus, Deuteronomium, Iudicum et Regum, Iesaia, Hieremias und die kleinen propheten, Psalterium, Matheus, Johannes, Acta apostolorum et epistolae; und was sy fur biecher der Bibel lesen, sollen sie vor allem den buchstaben fleissig erclären, im alten aus dem hebreischen, im neuen Testament aus dem Griechischen.²⁷

(Kötelesek mindennap hűségesen olvasni az Ó- és Újszövetséget, és különösen a következő könyveket: 1Mózes, 2Mózes, 5Mózes, Bírák és Királyok, Ézsaiás, Jeremiás és a kispóféták, Zsoltárok, Máté, János, az Apostolok cselekedetei és a levelek. És amelyik könyvet olvassák a Bibliából, mindekelőtt szorgalmasan meg kell magyarázniuk a szó szerinti jelentést, az Ószövetségben a héberből, az Újszövetségben a görögből.)

²¹ 1593. december 3-án átmenetileg teológiai ösztöndíjat kapott a heidelbergi Collegium Casimirianumba. SZÖGI, 123 (nr. 735).

²² Szenci Molnár Albert naplója, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 111.

²³ August SCHRICKER, *Zur Geschichte der Universitaet Strassburg: Festschrift zur Eröffnung der Universität Strassburg, am 1. Mai 1872*, Strassburg, C. F. Schmidt's Universitäts-Buchhandlung, 1872, 11.

²⁴ Eran SHUALI, *Teaching Hebrew at the Faculty of Protestant Theology in Strasbourg from the Sixteenth to the Twenty-First Century: An Overview of the Conceptions and the Praxis = Transmitting a Heritage: The Teaching of Ancient Languages from Antiquity to the 21st Century*, ed. Christophe RICO, Jason PEDICONE, Jerusalem, Polis Institute Press, 2022, 113–134, kül. 120; Oscar BERGER-LEVRAULT, *Annales des professeurs des académies et universités alsaciennes 1523–1871*, Nancy, Imprimerie Berger-Levrault et compagnie, 1892, 219.

²⁵ SHUALI, 129.

²⁶ Uo., 131.

²⁷ *Les statuts et privilèges des Universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789. Deuxième partie: seizième siècle. Tome IV: L'Université de Strasbourg et les Académies protestantes françaises. Fascicule I: Gymnase, Académie, Université de Strasbourg*, éd. Marcel FOURNIER, Charles ENGEL, Paris, L. Larose, 1894, 50. idézi SHUALI, 115.

Az elvárás tehát a héber és görög szövegolvasás és szövegértés volt, amire a többi teológiai tárgy alapozni tudott. De Szencinek 1596. július 21-én kálvinista elköteleződése miatt el kellett hagynia Strassburgot. A Collegium Wilhelmiticum felügyelőjének július 11-én kiállított bizonyítványa viszont héber tanulmányairól is tanúskodik:

Albertus Molnarus Szencie(n)sis Ungarus triennium collegii Wilhelmitici disciplina et institutione usus est ac pro ingenio et aetate cum in omnibus artibus ac disciplinis honestis, tum vero in linguis quatuor: Germanica, Latina, Graeca et Hebraica laudabiles studiorum fecit progressus.²⁸
(Szenci Molnár Albert három évet töltött el a Collegium Wilhelmiticum tudománya és oktatása keretében, s tehetségének és korának megfelelően tanulmányaiban is dicséretes előrehaladást ért el, mind az összes megfelelő művészetben és tudományban, mind pedig négy nyelvben: német, latin, görög és héber.)

Egy év szisztematikus héber tanulással a nyelvtani alapokat biztosan sikerült elsajátítania.

5) 1596-ban három egyetemen is megfordul (Lausanne, Genf, Padova), és bár mindenütt beiratkozott diák,²⁹ az egy-két hónapos tartózkodások alatt feltehetően héberrel sehol sem foglalkozott.

6) 1597. január 22-én matriculált Heidelbergben,³⁰ ahol 1599 végéig tanult. A hébert ekkor Hermann Rennecher tanította, akit egy alkalommal említ is naplójában.³¹ Ez idő alatt jelent meg Rennechernek az előadásából készült könyve a héber betűkről.³² Az előadásokat Szenci is hallgathatta, bár héber tanulmányairól semmit nem jegyzett fel naplójában. Itteni Ószövetség professzora 1598-tól David Pareus volt. 1600-tól, Rennecher távozását követően a korábbi logikatanár, Bartholomäus Keckermann lett a héber professzor, akivel már 1599-ben barátságot kötöttek.³³ Tőle már nem sokat tanult, mivel az év első felében Magyarországon járt, az őszi szemesztert pedig csak novemberig töltötte ki itt. Viszont Szenci héberben való jártasságát mutathatja, hogy később Keckermann a neolatin grammatikához írt kísérőversében a magyar–héber nyelvrokonságra utalva azt állítja, hogy Szenci nyelvtanával bizonyítja ezt.³⁴ Szintén 1600-ban, július 29-én került Heidelbergbe diáknak a kiváló hebraista,

²⁸ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. Dézsi Lajos, Budapest, MTA, 1898, 417–418.

²⁹ Lausanne: 1596. 08.; Genf: 1596. 08. 13.; Padova: 1596. 10. 27. Lásd SZÖGI, 123.

³⁰ SZÖGI, 123 (nr. 735).

³¹ Ő 1594–1600 között volt a héber nyelv professzora Heidelbergben. Szenci 1598. április 16-i naplóbejegyzésében említi, de csak mint prédikációján jelenlévő tanárt. *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 65, 124.

³² Hermann RENNECHER, *Literarum Servilium Hebraicarum Clara et Perspicua Explicatio*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1599.

³³ *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 69, 129, 213.

³⁴ DÁN, 285.

Thúri György,³⁵ akivel a Vizsolyi Biblia új kiadását tervezték.³⁶ Csak pár hónapot töltöttek egy városban, így a héberrel közösen nem foglalkozhattak. Az itt eltöltött két év során Szenci hallgathatott további héber nyelvtani és exegetikai órákat is.

7) 1600. november 26-án (vagy 29-én?) beiratkozott a herborni akadémiára.³⁷ Itteni bejegyzései közül való a naplója egyetlen exegetikai órára történő hivatkozása: „Dominus. Mattheus Martinus post Grammaticam Cleon. explicuit Proverb 1. caput versum 7. Ebraice: Initium Sapientia timor Jehovae.” (Mattheus Martinus Clenardus grammatikája után a Példabeszédek Könyve első fejezete 7. versének héber szövegét magyarázta: „A bölcsesség kezdete Jehova félelme”).³⁸ A bölcsességirodalmi szöveg olvasása és magyarázata már alapos héber felkészültséget igényelt. A bibliafordító Johann Piscator ebben az időben készítette el munkájának ószövetségi részét,³⁹ melynek munkálatairól hallgatóinak óráin is beszélhetett.

8) 1603. január 26-án iratkozott be az altdorfi egyetemre,⁴⁰ ahol 1603–1607 között a zsidó származású Julius Konrad Otto (Naphthali Margoloth) volt a héber nyelv professzora.⁴¹ Otto ez idő alatt két héber nyelvtant is megjelentetett, amelyeket a tanításhoz is használt.⁴² Az azonban nem derült ki, hogy vajon Szenci járt-e az óráira, melyeken szír, arámi és arab nyelvekbe is bevezette a hallgatókat.⁴³

Összességében Szenci a kor számos kiváló héber professzorával került kapcsolatba tanulmányai során. Strassburgi elbocsátó irata szerint már 1596-ban jó eredményt mutatott fel héberből is. Az ezt követő három egyetemen eltöltött legalább hat-hét félév során tudását csak mélyíthette. Mégis, a munkássága Bibliához és nyelvtanhoz kötődő részén kívül biztosan nem használta a héber nyelvet. Költői vénáját a zsolta-
rokon kívül számos latin vers írásával is megcsillogtatta, ám nem tartozott azok közé a peregrinusok közé, akik a 16. század vége és a 18. század legeleje közötti időszakban a héber köszöntőversek műfajában alkottak.

³⁵ Úttörő volt az Újszövetség héberre fordításában: THÚRI György, *Epistolae Pauli apostoli ad Galatas et Ephesios è Graecâ in purè Hebraeam linguam translatae*, Wittenberg, Iohannes Crato, 1598. SZABÓ, *Coetus*, 261–263.

³⁶ DÉZSI Lajos, *Szenczi Molnár Albert 1574–1633*, Budapest, Franklin Társulat, 1897, 92.

³⁷ SZÖGI, 139 (nr. 953).

³⁸ *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 74, 138.

³⁹ *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des alten und neuen Testaments. Das erste Theil Des alten Testaments*, Herborn, Rab, 1602–1603.

⁴⁰ SZÖGI, 73 (nr. 19).

⁴¹ Wolfgang MÄHRLE, *Academia Norica: Wissenschaft und Bildung an der Nürnberger Hohen Schule in Altdorf (1575–1623)*, Stuttgart, Steiner, 2000, 267–269.

⁴² Julius Konrad OTTO, *Usus sanctae linguae, vel Expositio mystica omnium vocum hebraicarum Veteris Testamenti*, Nürnberg, Dietrich, 1604; UŐ., שְׁחֵק דְּקוּק לְשׁוֹן הַקְּדוּשָׁה *Grammatica Hebraea, methodice tractata, Pro more Rabbinorum*, Nürnberg, Dietrich, 1605.

⁴³ MÄHRLE, 268.

A héber köszöntőversek és azok nyelvi kontextusa

Pár éve a *carmina gratulatoria hebraica* műfaja ismeretlen volt, és ezek a héber versek elérhetetlenek is voltak a nagyközönség számára. Létezésük ugyan néhányak számára tudott volt, ám ismeretlenségük okán misztikus elképzelések vették körül. Voltak olyan kutatók, akik a „sidó nyelven írt” versek szerzőinek briliáns héber tudást tulajdonítottak – ők általában soha nem pillantottak rá egyetlen ilyen versre sem, vagy ha igen, akkor sem láttak benne a héber betűkön túl mást. Mások viszont, ez volt a kisebbség, érthetetlen, összevissza szövegekről beszéltek, melyekben nem sok értelem található. Ők valószínűleg beleolvastak némelyik költeménybe, ám komolyabb héber tudásuk nem lévén nem tudták őket elolvasni vagy lefordítani. Dán Róbert még 1973-ban mint a magyar hebraisztika egyik fehér foltjaként utal ezekre a versekre, ugyanakkor némelyiket olvasva fenntartásokkal tekintett a szerzők hébertudására.⁴⁴ Joggal tehetjük hát fel a címben is megfogalmazott kérdést: vajon ezek a héber köszöntőversek a szerzők által összeüjtött jobb-rosszabb neolatin versek héber fordításai, jobban mondva fordítási kísérletei?

Kutatócsoportunk eddigi kutatásainak eredményeként jelenleg 75 héber köszöntőverset tarthatunk számon,⁴⁵ melyekről – már mint korpuszról beszélve – bizonyos általánosító megállapításokat tehetünk. A szerzők között vannak olyanok, akik alig, mások viszont nagyon jól tudtak héberül. Ami a verseknek a korabeli, burjánzó neolatin költészethez való viszonyát és a feltett kérdést illeti, három pontra szeretnék röviden rámutatni. Egyrészt érdemes a versek címfeliratait megvizsgálni. Másrészt szükséges a versek nyelvezetét és stílusát elemezni. Harmadszor egyetlen vers esetében kezünkben van annak mind a héber, mind a latin változata, így meg tudjuk tenni a szoros értelemben vett összehasonlítást is.

Címfeliratok

A 75 versből 27 címfelirata ad meg konkrét címet, mely egyben a költemény műfaját is meghatározza.⁴⁶ Közülük csupán hat olyan van, amely nem héberül olvasható. A hat latin felirat nagyjából egyértelmű. Az egész témánkat meghatározó *Carmina Ebraica* (héber énekek/versek) annak a hatszerzős, négy-négy soros héber költeménycsokornak a címe, amelyet Nagyváradon nyomtattak, de csak latin betűk álltak a nyomdász

⁴⁴ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1973, 34–35.

⁴⁵ ZSENGELLÉR József, *Bevezető: A 17. századi magyar peregrinusok héber köszöntőversei – projektzáró értékelés* = שיר פשוט ומחולק *Héber üdvözlőversek és a peregrináció*, szerk. KOLTAI Kornélia, ZSENGELLÉR József, Budapest, Magyar Hebraisztikai Társaság, 2023, 5–29.

⁴⁶ Három helyen fordulnak elő a műfajmegadások. Elsőrenden a címben, de többször jön elő a versvégi kolofonban – a verseknek ezeket a részeit nevezhetjük paratextusnak is, mivel csak néhány esetben válnak a vers szerves részévé. De előfordul, hogy a vers maga beszél arról, hogy az adott vers egy *ének*.

rendelkezésére, így átírásban jelentek meg.⁴⁷ A *Paeon ΠΕΝΤΑΓΛΩΤΤΟΣ* (ötnyelvű hálaadás) két-két sorban más-más héber, szír, görög, latin és szkíta, azaz magyar nyelvű szöveggel dicséri a szerzőt.⁴⁸ A görög költészetben egyfajta himnikus műfaj, hálaének, lírikus dal vagy diadalmi ének volt a *paeon*, amelyet a klasszikus antikvitásban a kórus szólaltatott meg. Temetési énekként is használatos műfaj.⁴⁹ A *Tetrastichon* (négy soros) egy négy sorból álló rövid költemény címe. A műfaj vagy inkább műforma leginkább ajánlasként vagy illusztráló szöveggént jelent meg.⁵⁰ A *Sequitur carmen in obitum* (a halálba követő ének = halotti ének) Thúri György egy elhunyt diáktársa emlékére született gyászverse.⁵¹ A *Tetrametrum Hebraeum*⁵² egy négyverslábos sorokból (jambusokból és trocheusokból) álló, négy soros strófák alkotta vers. Végül az *Epigramma* mint rövid, két témát előhozó csattanós tanulságú mű szerepel.⁵³ Ezekben az esetekben a héber versek követik a latin címek adta műfaji, illetve tartalmi elvárásokat. Nyelvezetük azonban nem mutatja egy esetleges latin szöveg translációját.

A versek nyelvezete és stílusa

Komáromi Csipkés György *Oratio Hebrea* című héber nyelvű elemzésének első fordítási kísérlete során – mivel meggyűlt vele a bajom – először az az érzésem támadt, hogy ő ezt talán latinból, tükörfordítással készítette. A héber mondattannak rendre ellentmondó szórend, ragozás, szókapcsolatok, a túlburjánzó jelzők és néha kevés, néha túl sok állítmány vagy alany efelé mutattak. Később, a Komáromi-mű kapcsán felfedezett héber köszöntőversek esetében szintén felvetődött ez a lehetőség.

Részletes vizsgálataink kimutatták, hogy a héber versekben megjelennek a korabeli klasszikus poétika elemei: ütemhangsúlyos, illetve időmértékes verselés, a rímképzés különböző megoldásai: a keresztrímek, bokorrímek, sőt a sorfelező rímek használata is. De előfordul akrosztichon és akár a tudatos enjambement, áthajlás. Az utóbbiak kivételével a fentiek ismeretlenek a korábbi bibliai, illetve középkori héber, ún. pijjut költészetben. Ezek alapján a szövegek valóban lehetnének neolatin versek héber adaptációi.

⁴⁷ ZSENGELLÉR József, *Carmina gratulatoria hebraica és a héber nyelv oktatása a Nagyvárad Református Kollégiumban = Az Írás bővületében: Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. BALOGH Csaba, KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2021, 733–784.

⁴⁸ Kaposi Sámuel verse(i) Apáti Miklóshoz (RMK III, 3402; Leiden 12. – itt és a továbbiakban a kiadás színhelyével és a keletkezési sorrend szerinti számmal jelezzük a tárgyalt verseket.)

⁴⁹ HEGEDŰS István, *Lyrikus költészet = Ókori Lexikon I/2 Dem-L.*, szerk. PECZ Vilmos, Budapest, Franklin Társulat, 1902, 1135–1138. Magyar költők közül BUDAI PARMENIUS Istvánnak van egy *Paeon* című hálaadó verse. Lásd TÓTH Béla fordításában (Confessio, 1977/1, 89–92); valamint WEÖRES Sándoréban (Kortárs, 1977/5, 766–769).

⁵⁰ Ilyenek voltak Prudentius bibliai történetekhez írt tetrastichonjai vagy Sylvester János nyelvtanának ajánló sorai (RMK III, 926; Wittenberg 1).

⁵¹ RMK III, 926/2; Wittenberg 2.

⁵² RMK III, 1904. Alistali Farkas Jakab Komáromi Csipkés Györgynek. (Utrecht 6.)

⁵³ RMK III, 1458; Leiden 3. (Laskovits Matkó János Medgyesi Pálnak.) TÓTH Sándor, *A kisebb költői műfajokhoz sorolt lírai formák a latin humanitás poétikáiban* = T. S., *A latin humanitás poétikája*, II/1, *Poesis specialis artis poeticae: Poesis narrativa et lyrica*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2000, 191–228.

Többféleképpen is próbáltuk besorolni a verseket, illetve szerzőiket. Akár úgy, hogy nyelvileg korrekt, a bibliai vagy középkori héberhez közelítő stílusban készült szövegek, illetve nyelvtanilag hibás, nehezen fogalmazó szövegek. Egy másik megközelítésben Koltai Kornélia három eltérő kategóriát állított fel:⁵⁴

1. A bibliai stílus utánzása (direkt átvétel, apró variációk), mely ritkán jelzi is az átvett idézetet: például Vízaknai Mihály verse Zilahy Istvánhoz (RMK III, 2992; Leiden 11).

2. A bibliai stílus megidézése (evokáció, implikáció), melyben a Biblia hagyományos költői képeit és verbális kifejezőkészletét mutatja a formanyelv. Nem idéz konkrétan, de bibliainak tűnik az alapanyag vagy a kötőanyag. Ezáltal „a vers profán témái és profán stílusrétegei is vallási tartalommal telítődnek, finom közvetettséggel többé-kevésbé szakralizálódnak, többé-kevésbé elvesztik profán jellegüket”.⁵⁵

3. Elszakadás a bibliai látásmódtól (szubjektivitás, expresszivitás), ami bizonytalan nyelvi struktúrákat eredményez.

Fontos kiemelni, hogy a carmenek javarésze igen pontos verselést követ, ami független a versek fenti besorolásától. Az expresszionistának tűnő versek is kötött verselésben készültek. Nem meglepő módon időmértékes verseléseket is találunk, melyeket Toókos Péter János klasszika-filológus-teológus-író kollégánk hexameterbe szedve is lefordított.

Egy vers héber és latin változatának összehasonlítása

Vérbeli hebraista és egyben héber *carmen*író volt Kismarjai Veszelin Pál, aki 1622-ben az Odera melletti Frankfurtba, majd 1624-ben a brémai egyetemre iratkozik be peregrinus diákként.⁵⁶ A második egyetemen találkozik Johannes Coccejusszal, az Ószövetség és a héber nyelv oktatásának egyik kiemelkedő személyiségével, akit majd ezért is hívnak el a németalföldi Franeker egyetemére, ám később, főként leideni tanársága idején már teológiai nézeteiről lesz ismertté. Kismarjai Veszelinnek szoros tanár–diák kapcsolata alakul ki vele, ami még évtizedekig megmarad. Brémában, hazautazása előtt nem sokkal, 1625. június 25-én vele utazó diáktársának, Besenyei F. Mihálynak a disputációjához héber köszöntőverset írt.⁵⁷

A vers érdekessége, ami az alábbi képen is látszik, hogy a 16 soros héber szöveg alatt 12 sorban latinul is megírja nagyjából ugyanazt a szöveget. Ez az egyetlen olyan héber *carmen*, amelynek van latin változata is. A páros rímisorokból építkező héber vers felező tizenkettes szótagszámú és ütemhangsúlyos verselésű. Ezzel szemben a latin változó, 15/13-as szótagszámú időmértékes verseléssel készült. A héber verset kutatócsoportunk

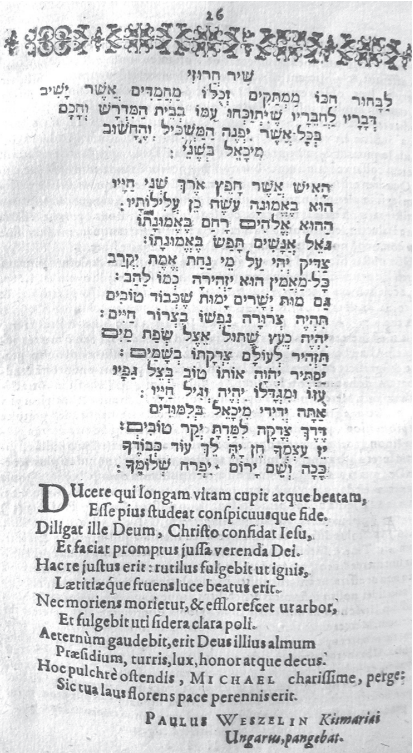
⁵⁴ KOLTAI Kornélia, *Túlászok és töréspontok: Stilisztikai trendek a 17. századi héber üdvözlőversekben = Héber üdvözlőversek és a peregrináció*, 105–129.

⁵⁵ *Uo.*, 121–122.

⁵⁶ SZÖGI, 95 (nr. 369) Frankfurt; 379 (nr. 5155) Bréma.

⁵⁷ BESENYEI F. Mihály, *Disputatio Theologica de Gratuita Justificatione nostri coram Deo*, Bréma, Villerianus, 1625 (RMK III, 1372).

tagja, Koltai Kornélia fordította magyarra, és elemezte részletesen egyik írásában,⁵⁸ itt az ő szövegét néhány módosítással hozom, amelyeket aláhúzással jeleztem. A latin vers egy részével Posta Anna foglalkozott egyik írásában, itt a teljes verset látjuk magyar fordításomban.⁵⁹

 KISMARJAI VESZELIN Pál héber carmenje és annak latin változata, in: BESENYEI F. Mihály, <i>Disputatio Theologica de Gratuita Justificatione nostri coram Deo</i>, Bréma, Villerianus, 1625, 26. Lelőhely: Szászvárosi Református Gimnázium Könyvtára	Rímes ének Az ifjúnak, <i>ínye</i> édes, és egész lénye gyönyörűséges, aki szavaival megválaszol a barátainak, akik vitatkoznak vele a tanház- ban, és bölcs mindenben, <i>ami felé fordul, az</i> <i>okosságot mutat</i>, és fontos Mikáél Besenyei A férfi, aki kedvét leli <i>hosszú életének éveiben</i>, ő <u>hittel</u> cselekszi így cselekedeteit. <u>Ő, az (akin)</u> Isten megkönyörül <u>hite</u> által, (Az) emberek megváltója megragadja a <u>hite</u> által. Igaz legyen a csendes vizeknél, hűségesen közelítsen. Minden hívót ő világítson meg, lángként. (Az) igazak halálával hal meg, ami (a) jók dicsősége, <i>lelke be lesz kötve (az) élet kötelekébe.</i> <i>Olyan lesz, mint a víz partja mellé ültetett fa,</i> világítsa meg az ő igazsága mindörökké (az) egeket. Elrejt az Úr őt jól szárnycsárnyékába, <i>Erőssége és tornya lesz, és életének vidámsága.</i> Te kedvencem vagy, (a) tanítványok között, Mihaél, (Az) igazságosság útját tanítottad, jók ékességére, Fröcsköljön rád az Úr kegye. Menj tovább dicsőségben, Így, és nev(ed) magasztosuljon fel, és <i>békéd</i> <i>virágozzék.</i>
--	---

⁵⁸ KOLTAI Kornélia, Egy 17. századi héber carmen bemutatása – a carmenszerző héber grammatikája tükrében = A grammatikától a retorikáig: Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére, szerk. HAVAS Ferenc et al., Budapest, ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 2021, 43–52. Fordításán annyit változtattam, hogy az általa alternatívaként feltüntetett, lehetséges variációk közül kiválasztottam azt az olvasatot, amely a legközelebb állt a párhuzamos latin carmenben előforduló szerkezethez, mondategységhez, valamint a bennfoglaló mű témájához. Én a héber אמונה főnevet a „hűség” helyett „hit” jelentéssel fordítottam, hiszen az eredeti szó mindkét jelentést (illetve további jelentésárnyalatokat is) magában foglalja.

⁵⁹ A neolatin költemény egy részének stílusáról értekezett: POSTA Anna, *A Debreceni Református Kollégium 17. századi professzorainak neolatin üdvözlőkölteményei*, Gerundium, 2019/3–4, 100–111, kül. 108.

Aki hosszú és boldog életet kíván élni,
 kegyes és látható hitre igyekszik.
 Szereti az az Istent, Krisztus Jézusban erősen bízik,
 és készségesen cselekszi Isten tiszteletre méltó rendelkezéseit.
 Ez által igaz lesz: aranyárgán fénylik, mint a tűz,
 örömet és boldogságot élvezve fog fényleni.
 Nem halja a halandók halálát, hanem kivirágzik, mint a fa.
 És ragyogni fog, ahogyan a tiszta fényes csillag.
 Örökké(valóságban) dicsőíti; annak az embernek Isten
 erőssége, tornya, fénye, tisztessége és dicsősége lesz.
 Ezt szépen tanítod igen kedves Mihályom, folytasd:
 Így a te dicsőséged virágozva békében halhatatlan lesz.

A tartalmi azonosság egyértelmű, szöveg szerinti azonosságról viszont nem beszélhetünk. A héber szöveg tehát nem a latin fordítása, hanem ugyanannak a témának két nyelven történő előadása. Egyébként a héber utolsó négy és a latin szöveg utolsó két sorától eltekintve a Besenyei-féle disputa témáját, vagyis az ember Isten előtti ingyen kegyelemből való megigazulásának kérdését fejtegeti.

Ami már csak a héber verset illeti, költőnk betartja a köszöntő versekre, sőt kifejezetten a héber *carminára* jellemző hármasszerkezeti tagolást.⁶⁰ A feliratban פִּירִי-nak, vagyis éneknek nevezi a költeményt, sőt sajátosan az Énekek énekéből vett, de a rabbinikus irodalomban költői formává alakult jelzővel פִּירִי קָדוֹן: *rímes versnek*.⁶¹ A felirat többi része is héber, és a műfaji megjelöléssel együtt nemcsak bibliai, de rabbinikus irodalmi ismeretekre vall. A poézist követő kolofonban ellenben latin betűsen írja saját nevét, ami még az *Ungarus, pangebati* (magyar, megénekelte) latin szavakkal is kiegészül. Koltai kimutatta, hogy a költeményben számos bibliai szófordulat, allúzió és parafrázis található (a feliratban az Énekek éneke 1,10; 5,16a és a Péld 17,8; a versben a Zsolt 1,1a; Péld 3,2; 1Sám 25,29a; Zsolt 1,33a / Jer 17,8a; Péld 18,10a; Zsolt 61,4; 72,7), melyeket a jól láthatóság érdekében egy táblázatba is foglalt. Ennek ellenére, ahogyan Koltai is mondja, Kismarjai Veszelin verse önálló héber fogalmazás, melyben a költői szabadság lehetősége és a rímbe foglalás, szótagszám kialakításának szüksége mellett szorosan igyekezett követni a héber nyelv szabályait. Jól látható ez abból is, hogy helyesírási hibák nem találhatók benne, a „nyelvtanban (grammatikai-szintaktikai szinten) azonban akadnak hibák, legalábbis anomáliák, szabványtól való eltérések”, melyeket Koltai részletesen feltárt.⁶² A peregrinációja végén járó Kismarjai Veszelin láthatóan mindent beleadott, hogy költői és nyelvi tudományát láttassa.

⁶⁰ Erről részletesen lásd ZSENGELLÉR József, *Franeckeri héber carmina gratulatoria Martonfalvi György és diákjainak tollából*, Református Szemle, 2021/2, 5–38, kül. 7–9.

⁶¹ Erről részletesen lásd KOLTAI, *Egy 17. századi héber carmen*, 5.

⁶² Uo., 6.

Brémából Kimarjai Veszelin Váradra tér vissza, ahol a meglévő adatok szerint 1625-től tanít, egy vagy két évet. Közben vagy utána hívják el nagykárolyi lelkésznek, majd 1627-től debreceni tanárnak, ahová már kifejezetten a második, a héber nyelvet is tanító tanárnak hívták. Itt készítette el az első magyar szerzőtől származó héber nyelvtant is, melyet korábbi professzorának, az ekkor már Franekerben tanító Coccejusnak a segítségével és előszavával jelentetett meg a fríz egyetemen.⁶³ A könyv alcímében benne van, hogy „a magyar iskolák használatára szánva” készült. Kismarjai Veszelin Pál ezzel nemcsak a helyi, hanem a teljes magyar héberoktatást emelte magasabb szintre.⁶⁴

Következtetés

Szenci Molnár Albert, kortársaihoz hasonlóan, leginkább neolatin költeményeket és köszöntőverseket írt, hébert nem. Elemzésünk alapján viszont megállapíthatjuk, hogy a héber carmenek peregrinus szerzői nem meglévő neolatin versek héberesítését valószínűsítették meg, hanem kifejezetten héber verseket írtak. Mondhatjuk ezt azokban az esetekben is, amikor szinte csak bibliai idézetek gyűjteményéből áll egy vers, mert mindezekhez felhasználták a korabeli latin verselési stílusokat és moduszokat, mégpedig gyakorta igen magas színvonalon.

⁶³ *Brevis Institutio Ad Cognitionem Linguae Hebraicae ex optimis Autoribus collecta a Paulo W. Kis-Mariai... Vsui Scholarum Hungaricarum destinata*, Franeker, Alberti, 1643 (RMK III, 1604).

⁶⁴ STRBIK Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1998, 41. tartalmi leírást adott a nyelvtanról. KOLTAI, 8–16 részletesen elemezte. Végkövetkeztetését érdemes felidézni: „szinte minden apró részletre kiterjedő elméleti rendszerezése arról tanúskodik, hogy alaposan ismerte a héber nyelvtant 1643-ban. Nyelvtanának teljessége és szerkesztettsége mai szemmel nézve is elismerésre méltó.”

ZSENGELLÉR JÓZSEF
egyetemi tanár
Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Szentírás és Talmudtudományi Tanszék
elnök
Magyar Hebraisztikai Társaság
zsengellerj@or-zse.hu

*Neolatin Hebrew Transcripts?
Poetic Backgrounds of the Seventeenth-Century Hebrew Greeting Poems and the Hebrew
Knowledge of Albert Molnár Szenci*

Abstract: Despite the fact that Albert Molnár Szenci revised the Hungarian Bible translation on two occasions and translated the Geneva Psalms into Hungarian, there is a paucity of information about his knowledge of Hebrew. A survey of his studies and his Hebrew teachers reveals that he had the opportunity to learn the language thoroughly. Nevertheless, he did not become a writer of the 17th-century Hebrew Greeting Poems. It was previously hypothesized that these Hebrew poems were Hebrew transcriptions of poems originally written in Latin. The captions and poetic devices of these poems lend support to this hypothesis. However, a thorough examination of these poems, along with an existing bilingual poem, suggests that these carmina were originally composed in Hebrew.

Keywords: Christian hebraists, carmina gratulatoria, Hebrew poems, Hebrew knowledge, Albert Szenci Molnár, Pál Kismarjai Veszelin

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)